

Paisatge i conflicte social: coves, refugis i trinxeres

a cura de
Bàrbara Duran Bordoy
M. Magdalena Gelabert i Miró
Caterina Valriu Llinàs

Grup d'Estudis Etnopoètics

Societat Catalana de Llengua i Literatura
IEC

GRUP D'ESTUDIS ETNOPOÈTICS
Societat Catalana de Llengua i Literatura
filial de l'Institut d'Estudis Catalans

**PAISATGE I CONFLICTE SOCIAL:
COVES, REFUGIS I TRINXERES**

a cura de

Bàrbara Duran Bordoy
M. Magdalena Gelabert i Miró
Caterina Valriu Llinàs

La Vall d'Uixó, 2019

© 2019, dels autors dels articles
© Grup d'Estudis Etnopoètics de la Societat Catalana de Llengua i Literatura,
filial de l'Institut d'Estudis Catalans, per a aquesta edició
Primera edició: setembre 2019
Maquetació i disseny coberta: TRENCATIMONS Editors
C/ Nules 14
12600 La Vall d'Uixó
caixadelsvents@gmail.com

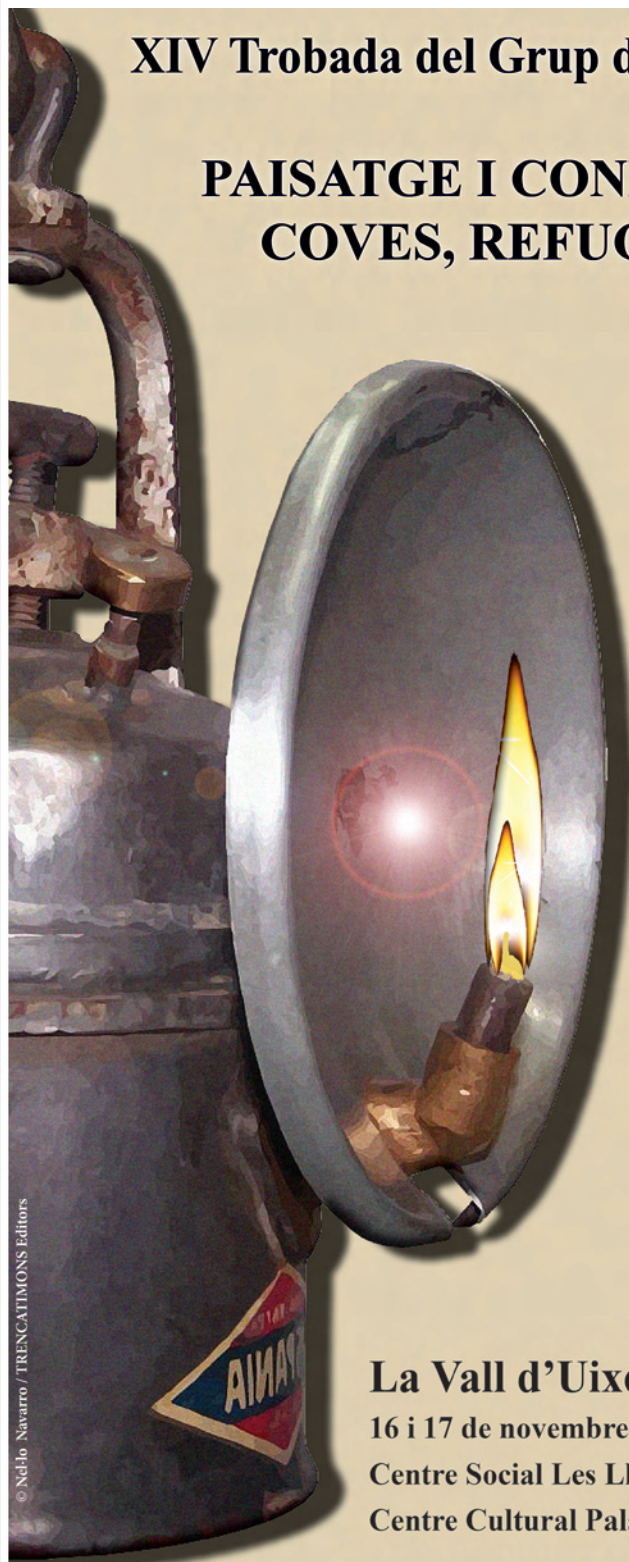
ISBN: 978-84-9965-490-4
Dipòsit Legal: B 22572-2019

Són rigorosament prohibides, sense l'autorització escrita dels titulars del copyright, la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol procediment i suport, incloent-hi la reprografia i el tractament informàtic, la distribució d'exemplars mitjançant lloguer o préstec comercial, la inclusió total o parcial en bases de dades i la consulta a través de xarxa telemàtica o d'Internet. Les infraccions d'aquests drets estan sotmeses a les sancions establertes per les lleis.

XIV Trobada del Grup d'Estudis Etnopoètics

**PAISATGE I CONFLICTE SOCIAL:
COVES, REFUGIS I TRINXERES**

© Nélio Navarro / TRENCAITIMONS Editors

La Vall d'Uixó,
16 i 17 de novembre del 2018
Centre Social Les Llimeres i
Centre Cultural Palau de Vivel

EL CRIM DE XÓVAR

Josep V. Font i Ten
Manuel F. Navarro i del Alar
Centre d'Estudis Vallers

La història segons la premsa

El 21 de març de 1927, l'*Heraldo de Castellón*, que aleshores era el diari més important de la província, publicava la notícia d'un assassinat comès a Xóvar deu dies abans, l'11 de març. L'autor confès era Miguel Ten, un empresari que hi tenia una fàbrica de suro (taps i ruscs d'abelles). Xóvar és un poble de la serra d'Espadà, a 15 km per carretera de la Vall d'Uixó, només a 8 en línia recta. El poble es troba voltat de sureres, com tota la serra, i la indústria del suro havia sigut la principal riquesa per als seus habitants. Xóvar és el primer poble castellanoparlant quan anem cap a l'interior. En aquella època tenia 697 habitants, ara en té poc més de 350.

L'assassí, com hem dit, era Miguel Ten, propietari de la fàbrica; la víctima era Antonio Mancilla, treballador seu. Antonio Mancilla era solter i provenia de Jimena de la Frontera, un poble de la província de Cadis. Sembla que el treballador havia reclamat a l'amo uns diners que li havia deixat prèviament, van discutir i finalment l'amo el va matar. Aquell mateix dia, a les deu de la nit, Miguel Ten va carregar el cadàver en una cavalleria i el va dur a la Sima de Fondegulla, on el va tirar. Tot això és el que va confessar a la Guàrdia Civil.

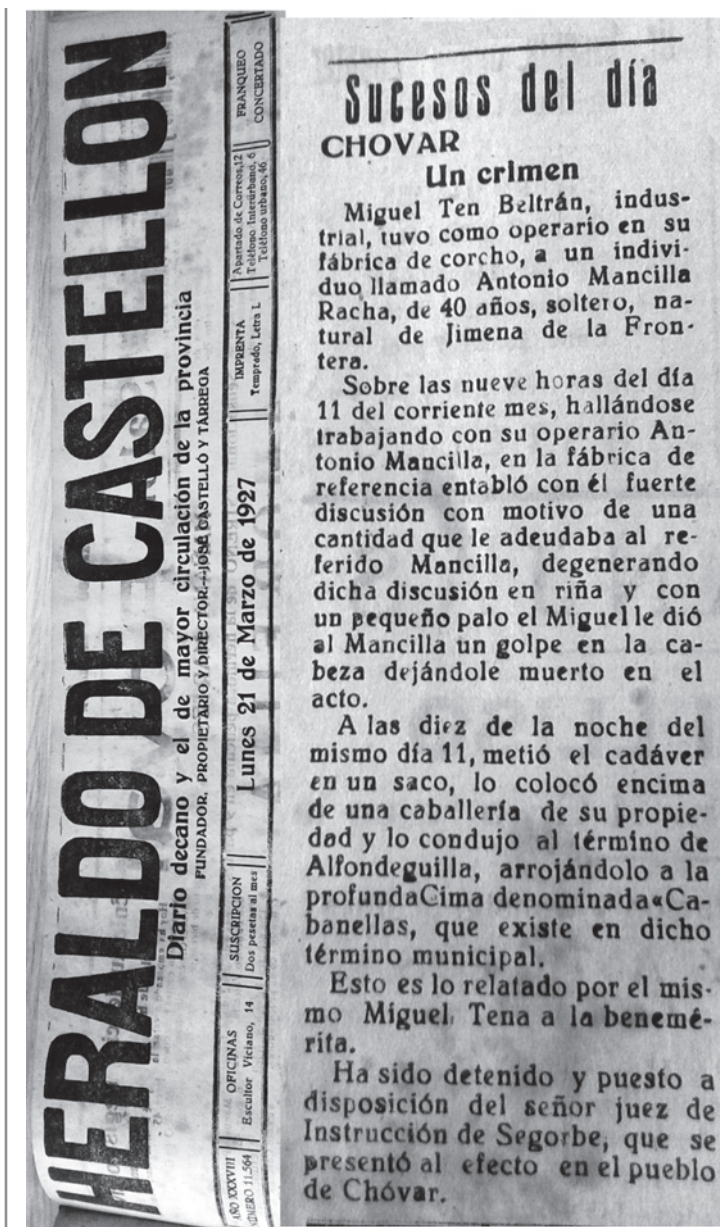
La Sima de Fondegulla és un avenc de més de quaranta metres de fondària situat al llit del barranc de la Basseta. Té una boca relativament estreta i baixa a pic en tota la seua profunditat. Des de temps immemorials i fins fa pocs anys una manera de desfer-se dels animals molests, vius o morts, era llançar-los en aquest avenc. A hores d'ara hi ha una gàbia que hi impedeix l'accés.

L'endemà, 22 de març, el *Diario de Castellón* també informava d'aquell crim i afegia que Miguel Ten havia ofert a Antonio Mancilla de participar en el negoci i que li pagava les despeses d'estada i manutenció.

Els dies següents la premsa va ampliar la informació. Així se sabé que Antonio Mancilla feia anys que havia deixat el seu poble i que abans de passar a Xóvar havia treballat en una fàbrica també de suro d'Eslida, un altre poble de la serra d'Espadà.

Però sobretot es donaren detalls truculents. Miguel Ten havia partit el cadàver en dues meitats i l'havia ficat en dos sacs per a transportar-lo més còmodament. El jutge ordenà de rescatar el cadàver, però els guàrdies civils no s'atreviren a baixar a l'avenc. Un veí de la Vall d'Uixó, Manuel Esbrí, acceptà l'encàrrec. Lligat amb cordes va baixar. En arribar al fons, trepitjant runa, fang i

Fragment de l'*Heraldo de Castellón* del dilluns 21 de març de 1927. L'*Heraldo* va ser el primer diari que va informar de l'assassinat d'Antonio Mancilla.

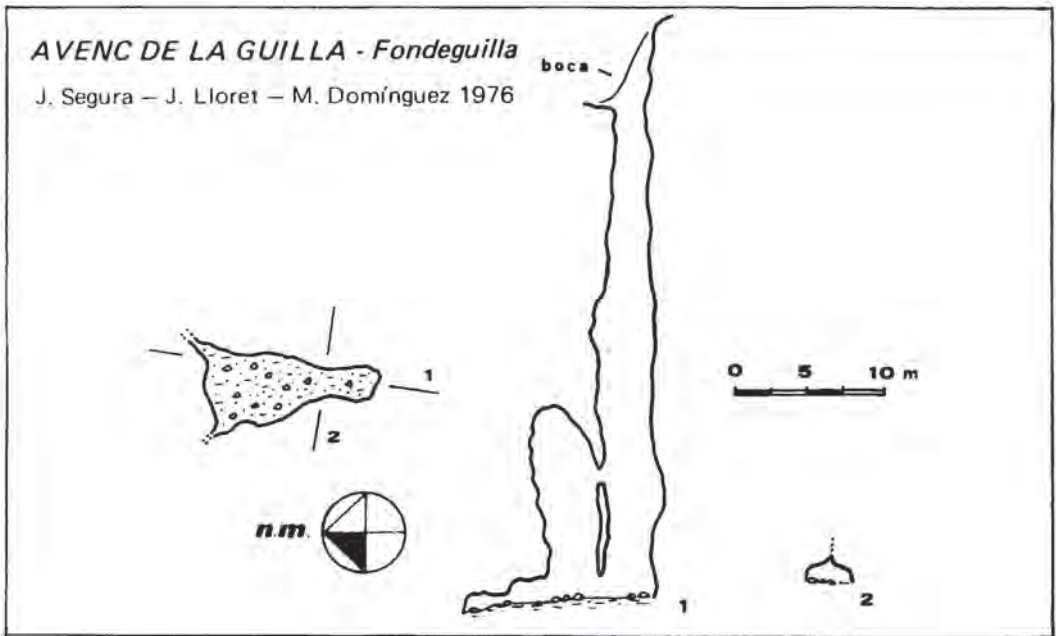

restes de cadàvers, va buscar les despulles d'Antonio Mancilla. Aparentment, hi havia també un esquelet humà, segons el que diu el *Diario de Castellón*:

«[Antonio Esbri] Pronto descubrió una cabeza, a la que se acercó para reconocerla mejor, observando que se trataba de un esqueleto completo, que no podía ser en manera alguna el cadáver que días antes había sido arrojado.»

Però la qüestió no es torna a tractar.

De sobte va aparèixer un gosset viu que algú havia tirat a l'avenc dies abans. Havia

sobreviscut a la caiguda i s'havia alimentat dels cadàvers del fons. A la fi, Esbrí va trobar les restes d'Antonio Mancilla. No estava en dues meitats, sinó bastant desmembrat, perquè l'assassí havia posat el tronc en una caixa de sabó i el cap i les extremitats en un sac.

Naturalment la notícia s'escampà i la reproduïren els diaris de València, Barcelona i Madrid, sense contrastar les fonts, copiant-la malament i confonent els noms i els detalls. Fins al punt que l'Ajuntament de la Vall d'Uixó publicà un escrit de protesta. *L'Heraldo* de Castelló el reproduí el 28 de març i aclarí que el diari *La Nación* de Madrid havia publicat una notícia titulada "El crimen de Vall de Uxó". Tot seguit desmentia: «Ni el crimen se ha cometido en Vall de Uxó, ni es el criminal vecino de esta ciudad, ni la sima donde fue arrojado el cadáver pertenece al término municipal de la misma, ni desde luego se ha enterrado en su cementerio.»

La història feta cançó

El succés va causar un impacte enorme i va passar a l'imaginari popular. Fins i tot va inspirar una cançó *de canya i cordill*, una mena de romanç de cec que a poc a poc ha anat oblidant-se, però que nosaltres hem pogut encara salvar de l'oblit. Ens la va cantar l'any 2015, Joaquina Calvo Salvador, una veïna de la Vall que tenia 83 anys i que l'havia apresada de son pare. La cançó coincideix bàsicament amb el que diu la premsa però en dona més detalls i presenta algunes discrepàncies. Diu que l'assassinat fou el 10 de març, però la premsa

Topografia de l'avenc de Guilla, més conegut com la *sima* de Fondeguilla.

diu l'11; segons la cançó, la víctima tenia 27 anys, mentre que per als diaris en tenia 40; a més, la cançó diu que era de Jerez, quan realment era de Jimena de la Frontera. Tots dos pobles són de Cadis, però separats 135 km. Quant a l'arma homicida, la premsa diu que era un pal però, segons la cançó, era una destrál.

Aquesta és la cançó completa:

1
El día diez de marzo
de este próximo pasado
en Chóvar se ha cometido
un horrible asesinato;
en las afueras del pueblo
allí tenía un tal Miguel Ten
una fábrica de corcho,
la cual marchaba muy bien.

2
Ha poco más de dos años
entró allí a trabajar
un tal Antonio Mancilla,
de Jerez muy natural.
Tenía veintisiete años,
muy honrado y complacido,
por sus buenas cualidades
de todos era querido.

3
En Eslida ha trabajado
en espacio de once años,
ganando cuatro pesetas
y además el gasto franco.
Como no tenía vicios,
ha podido ahorrar
mil duros, que colocó
en el monte de piedad.

4
Cuando se marchó a Chóvar
a casa Ten a trabajar,
este estaba enterado
que en el monte de piedad
de Segorbe el Antonio
mil duros llegó a guardar,
los cuales prestó a Miguel
para el negocio ensanchar.

5
Pues de ahora a unos cuantos meses
el negocio no iba mal,
pero Antonio cayó enfermo
y cada día iba más mal;
el cual escribió a su madre
que se encontraba fatal
y quería ir a su lado
a ver si podía curar.

6
El antedicho diez día,
a las siete de la mañana,
el Antonio y el Miguel
tuvieron unas palabras:
Antonio le pidió a Miguel
lo que este le adeudaba
y las cinco mil pesetas
que antes le dejó prestadas.

7
El Miguel, enfurecido,
sin decir una palabra,
le dio a Antonio en la cabeza
un terrible golpe de hacha;
al ver que pedía socorro,
otro hachazo descargó
sobre el desgraciado Antonio,
que al suelo muerto cayó.

8
Una vecina ya anciana
que pedir socorro oyó
se acercó hacia la fábrica
y el criminal que la vio
le hizo señas en la boca
que se callara o, si no,
que también la mataría
como al Antonio mató.

9

Después aquel asesino,
con velocidad atroz,
el cadáver del Antonio
al punto descuartizó:
la cabeza y las piernas
en un corcho las metió
y el cuerpo con los dos brazos
en una caja encerró.

10

Después aquel asesino
a Alfondeguilla marchó
con los restos del Antonio,
que en una burra cargó.
En dicho pueblo en el monte
hay una sima atroz
donde al desgraciado Antonio
el criminal arrojó.

11

Después aquel asesino
a Eslida iba a marchar
a ver si para su fábrica
encontraba un oficial.
Todos al verle le dicen:
«¿A Antonio, qué le ha pasado?»
«Pues se ha puesto un poco enfermo
y a su pueblo se ha marchado.»

12

Pues, ya repuesta del susto
que Miguel le había dado,
la anciana al que encontraba
se lo decía al contado.
El cabo del somatén,
que al momento se enteró,
se marchó al punto a Segorbe
a ver al juez de instrucción.

13

Llamado que fue a Segorbe,
por más que le preguntaban,
con gran cinismo y valor
el hecho a todos negaba;
mas a un guardia que conocía,
muy astuto y muy sagaz,
al verse tan acusado
le declaró la verdad.

14

Se marchó la comitiva
a Alfondeguilla a buscar
a ver si había alguno
para a la sima bajar.
Se ofreció uno del pueblo
pero no sé qué pasó,
parece que tuvo miedo
y al punto se arrepintió.

15

Un hombre que estaba allí,
natural de Vall de Uxó,
llamado Manuel Esbrí,
a bajar se ofreció;
casado, de treinta años,
con mucha serenidad,
se preparó al momento
para a la sima bajar.

16

Sujeto por una cuerda,
con un torno fue bajado
con dos hachas encendidas
que las llevaba en la mano.
Antes de llegar al fondo,
nuestro hombre se asustó
porque del fondo una perra
grandes ladridos le dio.

17

Cuando al fondo de la sima
nuestro hombre allí llegó,
la perra a hacerle caricias
al momento comenzó.
Pues ya repuesto del susto,
todo el punto registró,
se ofreció ante sus ojos
un espectáculo atroz.

18

Allí había cerdos muertos
y cosas que daba horror,
y los restos del Mancilla,
que despedían mal olor,
pues ya hacía once días
que estaban allí encerrados
y le faltaban del cuerpo
algunos grandes pedazos.

19

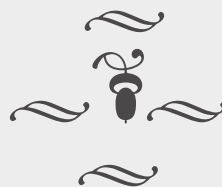
El valeroso Esbrí
subió los restos humanos;
después subió a la perra,
que el juez había dictado
que, por comer carne humana,
sea muerta al contado
y otra vez su cadáver
en la sima sea arrojado.

20

Al valeroso Esbrí,
por cumplir su cometido,
cincuenta duros le han dado
y un empleo le han ofrecido.
Pues todos le felicitan
por su arrojo y valor,
pronto deseamos todos
le den la colocación.

21

Que Dios acoja en su seno
al desgraciado Mancilla,
cuyos restos se encuentran
allá en Alfondeguilla,
y que la ley castigue
al asesino cruento
y que en todas partes sirva
este ejemplar escarmiento.

A l'hora d'escriure els versos, hem emprat sistemàticament l'ortografia oficial castellana, sense tindre en compte que la nostra informant, sens dubte per influència del seu valencià d'origen, pronunciava sistemàticament amb *v* els imperfets (*encontrava, había, adeudava...*) i, de tant en tant, *sessejava* (*jués, atrás...*). També es notava l'alteració d'alguna expressió. En donem tres exemples. A l'estrofa 1, ella canta «El día diez de marzo de este próximo *ha pasado*», en lloc de «de este próximo *pasado*». A l'estrofa 2, diu «*Un poco más de dos años entró allí a trabajar*», quan sembla més lògic «*Ha poco más de dos años...*». I, a l'estrofa 6, diu «*En antedicho diez días*» per «*El antedicho diez día*», forma que, ordenada més lògicament, seria «El antedicho día diez».

Comentari mètric

Fem una anàlisi succinta de la cançó, comentant les característiques principals dels versos i la música.

Degué ser escrita l'any 1928, perquè comença dient “El dia diez de marzo / de este próximo pasado”, és a dir, de l'any proppassat, i els fets ocorregueren el 1927.

La història està contada en 21 octaves que tenen tots els trets de la poesia popular. Els versos són heptasíl·labs (*octosílabos* en nomenclatura castellana), que és la mesura mètrica que predomina en aquestes composicions, però no és estrany que hi haja irregularitats. En la primera octava, per exemple, ja en trobem dues: al primer vers li falta una síl·laba («El día diez de marzo») i al sisè li'n sobren dues («allí tenía un tal Miguel Ten»). Com que és una obra transmesa oralment, no podem saber si els errors són atribuïbles a l'autor, que és desconegut.

gut, o si hi ha hagut alteracions en algun moment de la transmissió. En qualsevol cas, tant aquestes irregularitats com els contactes vocàlics (sinalefes, hiats, elisions, sinèresis...) el cantant els resol espontàniament ajuntant notes corxeres per a fer negres o, al contrari, descomponent negres en corxeres.

La rima també segueix els esquemes habituals de la poesia popular: els versos parells rimen en assonant i els senars resten lliures. No hi falten els casos de rimes consonants, però no és una exigència. I les estrofes, que, com hem dit, són octaves, a la pràctica es comporten com dos quartets independents, ja que la rima dels primers quatre versos no té relació amb la dels quatre segons. Podríem dir, doncs, que l'esquema és: $- a - a - b - b$. El que dona unitat a l'octava no és la mètrica, sinó la música i, en part, el contingut del text. Diem en part perquè a vegades hi ha una evident unitat d'acció en l'octava però no poques vegades l'agrupació es podria haver fet d'una altra manera.

El caràcter popular de la composició també es fa evident en el tipus de rimes, perquè hi abunden les més "fàcils", que són els temps verbals. N'hem fet el recompte:

Una rima amb pretèrit imperfecte: *preguntaban-negaba* (e-13).

Dos casos d'infinitius: *guardar-ensanchar* (e-4), *buscar-bajar* (e-14).

Quatre casos de participis: *complacido-querido* (e-2), *pasado-marchado* (e-11), *dado-contado* (e-12), *cometido-ofrecido* (e-20).

Set pretèrits perfets: *descargó-cayó* (e-7), *oyó-vio* (e-8), *metió-encerró* (e-9), *marchó-cargó* (e-10), *pasó-arrepintió* (e-14), *asustó-dio* (e-16), *llegó-comenzó* (e-17).

A més, tenim la paraula *mal* rimant amb ella mateixa: (e-5),

D'altra banda, i ja al primer colp d'ull, criden l'atenció tres repeticions:

Les estrofes 9, 10 i 11 comencen amb «Después aquel asesino».

Les estrofes 19 i 20 comencen quasi igual: «El valeroso Esbrí» i «Al valeroso Esbrí».

A les estrofes 9, 10 i 17 tenim rimes d'un pretèrit perfecte amb l'adjectiu *atroz*, amb un ús una miqueta lliure d'aquesta paraula: *velocidad atroz-descuartizó* (e-9), *sima atroz-arrojó* (e-10), *registró-espectáculo atroz* (e-17).

Comentari musical

La cançó està construïda amb compàs 2/4, habitual en les composicions populars, i abraça poc més d'una octava: la nota més baixa és un mi i la més alta és el fa de l'octava següent; això vol dir que la pot cantar bé qualsevol persona que no desafine. La melodia consta tan sols de dues frases, fetes amb la base de dos versos. La primera frase són cinc compassos, que es canten amb els dos primers versos de l'octava, i es repeteix amb els versos tercer i quart. La segona frase melòdica consta d'una primera part preparatòria, cinc compassos, que són els versos cinquè i sisè, i una segona part resolutiva de

Joaquina Calvo Salvador, veïna de la Vall d'Uixó que ens va cantar el romanç complet, tal com l'havia après de son pare quan era xiqueta.

cinc compassos per als versos setè i vuitè. Després tota aquesta frase musical, és a dir, el segon quartet de l'octava, es repeteix. La funció d'aquesta repetició és assentar en l'oient el missatge que s'acaba de donar i preparar el cantant per a l'estrofa següent. Mentre repeteix el segon quartet, la memòria del cantant s'activa per al text que ve a continuació.

De la importància d'aquesta funció en podem donar un exemple personal. La darrera vegada que Joaquina Calvo ens va cantar la cançó li vam dir que no calia que repetira els segons quartets: tenia vuitanta-tres anys, estava malalta del cor i cantar li exigia un esforç que volíem estalviar-li. Va començar a cantar i a la segona o tercera estrofa es va entrebancar; va continuar a dures penes confonent, cada vegada més, els versos que corresponien a les primeres i segones frases musicals, fins que es va aturar. Llavors va tornar a començar la cançó, fent les repeticions, i va arribar al final d'una seguida, fatigada però sense problemes de memòria.

Conclusió

L'obra és una bona mostra de la literatura *de canya i cordill* i entronca perfectament amb els romanços que els estudiosos situen en els segles XVII, XVIII i XIX. Tant l'estructura mètrica com la musical són senzilles, perquè, a banda que la formació de l'autor devia ser limitada, les seues pretensions no anaven més enllà d'explicar una història impactant d'una manera que fora fàcil de recordar i repetir.

El crimen de Chóvar

Popular

The musical score is written in 2/4 time with a key signature of one flat (B-flat). It consists of five staves of music. The first staff starts with a quarter rest, followed by a quarter note B-flat, and then a triplet of eighth notes (G, F, E). The second staff begins with a quarter rest, followed by a quarter note B-flat, and then a triplet of eighth notes (G, F, E). The third staff starts with a quarter rest, followed by a quarter note B-flat, and then a triplet of eighth notes (G, F, E). The fourth staff begins with a quarter rest, followed by a quarter note B-flat, and then a triplet of eighth notes (G, F, E). The fifth staff starts with a quarter rest, followed by a quarter note B-flat, and then a triplet of eighth notes (G, F, E).

L'acció transcorre a la frontera de la llengua: les relacions entre assassí i víctima, el crim, la detenció i els interrogatoris es fan a Xóvar, primer poble castellà, i Sogorb; mentre que l'ocultació del cos a l'avenc, el seu rescat i l'enterrament del cadàver són a Fondegulla, darrer poble valencià.

No hi veiem cap característica que faça pensar en un autor catalanoparlant. Una altra cosa és la nostra informant, que, com hem dit adés, distingeix clarament *b/v* i a vegades *sesseja*, però això no té res a veure amb l'autor. L'any 1928, creiem que els catalanoparlants d'aquestes terres capaços de contar en castellà aquesta història eren escassos i haurien escrit una obra més pretensiosa.

Però no deixa de ser una hipòtesi indemostrable.

Partitura que recull els compassos de la melodia del romanç del crim de Xóvar, en la versió interpretada per Joaquina Calvo. La transcripció musical és obra de Josep V. Font.

Índex

<i>Presentació</i>	9
Alexandre Bataller Català <i>Llegendes i contalles a l'escola. les coves de les comarques castellonenques com a escenari didàctic</i>	11
Joan Borja i Sanz <i>Coves i llegendes: a propòsit de les cavitats subterrànies en la narrativa popular valenciana</i>	25
Bàrbara Duran Bordoy <i>Paisatges dibuixats per la música: itineraris dels Goigs de Pasqua a Mallorca. quintos i conflicte social</i>	37
Josep V. Font i Ten i Manuel F. Navarro i del Alar <i>Coves i balmes en l'imaginari col·lectiu de la Vall d'uijó</i>	51
Josep V. Font i Ten i Manuel F. Navarro i del Alar <i>El crim de Xóvar</i>	61
M. Jesús Francés i Anna Francés <i>Coves com a refugis o com a mites?</i>	71
M. Magdalena Gelabert i Miró <i>Les dones i les coves a les rondalles d'Antoni M. Alcover</i>	77
Víctor Labrado <i>La llegenda del Caro</i>	89

Salvador Rebés Molina	
<i>La serrana de la Vera. Testimonis catalans</i>	99
Josefina Roma i Riu	
<i>Les transformacions del paisatge com amenaça.</i> <i>dels ponts del diable als embassaments</i>	115
Xavier Roviró i Alemany i Carme Rubio i Larramona	
<i>Les baumes de les Guilleries i d'Osona en general,</i> <i>com a refugi al llarg del temps</i>	125
Caterina Valriu	
<i>El tema del tresor amagat als llegendaris mallorquins</i>	141

Aquest llibre *Paisatge i conflicte social: coves, refugis
i trinxeres* es va acabar de maquetar
a l'estudi de TRENCATIMONS
Editors de la Vall d'Uixó
el mes de setembre
del 2019.

Grup d'Estudis Etnopoètics

Societat Catalana de Llengua i Literatura

I.E.C.

